

TANULMÁNYOK

ZSOLDOS ATTILA

KORAI VÁRMEGYÉINK AZ ÚJABB TÖRTÉNETI KUTATÁSOK FÉNYÉBEN

A legkorábbi vármegyék vizsgálata során az írott forrásokkal dolgozó történész számára kiindulási pontként Szent István azon oklevele a legalkalmasabb, amellyel a keresztény magyar monarchiát megalapító király a veszprémi püspökséget adományozta meg bizonyos birtokokkal, felsorolva egyúttal azokat a vármegyéket, amelyek együttes területe az egyházigazgatás veszprémi egyházmegyéjének felel meg, az alábbi módon: „négy várat, nevezetesen Veszprémet, ahol a püspökség székhelye van és Fehér várat, Kolon és Visegrád várakat minden egyházukkal [...] nemkülönben összes határaikkal és területükkel Szent Mihály veszprémi egyházának rendeljük alá”.¹ Az oklevél datálása nem áll vitán felül, mindenesetre Györffy György tekintélye ma általánosan elfogadottá tette az 1009. évet,² így azzal számolhatunk, hogy a szöveg ennek az évnek az állapotait tükrözi. Azt illetően, hogy az oklevél, amikor a felsorolt várak „összes határait és területét” emlegeti, voltaképpen a vármegyének nevezett intézményt írja körül, teljes az egyetértés a magyar történetírásban. Erősen vitatott azonban az oklevélben említett megyék kapcsán felmerülő kérdések többsége, kiváltképpen az ekkor először és utoljára említett Visegrád és Kolon megye esetében. E viták taglalása helyett érdemes röviden áttekinteni, írott forrásaink tanúbizonysága szerint melyek azok a további megyék, amelyeknek korai – 11. századi – létével bizonyosan számolhatunk.

Erre sem kívánok azonban sok szót vesztegetni, mivel közel tíz éve már készítettem egy hasonló összegzést, melynek végkövetkeztetése az volt, hogy a 11. század végére több mint két tucatnyi megye léte biztosnak tekinthető: az 1009-ben említett Fejéren, Veszprémen, az 1070-es években már bizonyosan Esztergomnak nevezett egykori Visegrádon és az 1060-as években Zalára és Somogyra bomló korábbi Kolonon kívül ide sorolható még Bács, Baranya, Bars, Bihar, Bodrog, Borsova, Csanád, Csongrád, Doboka, Fehér, Győr, Hont, Nyitra, Sopron, Szabolcs, Szolnok, Tolna, Újvár, Ung és talán Torda is.³ A lista bizvást kiegészíthető azokkal a megyékkal, amelyeknek ispánjai szerepelnek Kálmán király 1108. évi trauai kiváltságlevelében – azaz Borsoddal, Vassal és Nógráddal – mégpedig annál is inkább, mert negyedikként ott találjuk közöttük az első név szerint

1 1009: quatuor civitates, nominibus Wesperen, in qua ipsius episcopatus sedes est constructa, atque Albam civitates, Colon et Vyssegrad civitates Sancti Mychaelis Wesprimiensi subicimus ecclesie cum omnibus ecclesiis [...] seu terminis et finibus – Diplomata Hungariae antiquissima accedunt epistolae et acta ad historiam Hungariae pertinentia I. (ab anno 1000 usque ad annum 1131) Edendo operi praefuit Georgius Györffy, adiuverunt Johannes Bapt. Borsa, Franciscus L. Hervay, Bernardus L. Kumorovitz et Julius Moravcsik. Budapestini 1992. (a továbbiakban: DHA) I. 52.

2 GYÖRFFY GYÖRGY: Székesfehérvár feltűnése a történeti forrásokban. In: Székesfehérvár évszázadai. I. Az államalapítás kora. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1967. 22–23.; DHA I. 49.

3 Zsoldos Attila: Szent István vármegyéi. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk. Kristó Gyula. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 27.) Budapest, 2001. 43–49.

ismert fejei ispánt,⁴ Fejér megyéről pedig, amint arról már szó esett, kifogástalanul igazolható, hogy már 1009-ben létezett.

Hangsúlyozni szükséges ugyanakkor, hogy a felsorolás az első említéseken alapul, s ennek következtében az egyes megyék megszervezésének idejére vonatkozóan csak korlátozott információkkal szolgál, jelesül a *terminus ante quem* állapítható meg belőlük. Még az olyan eset is, amikor egy megyeközpontként ismert vár első említése egyúttal utal a vár építésének idejére, számos értelmezési nehézséggel lehet terhes. Szép példája ennek Újvár, amelyről a 14. századi krónikakompozíció azt állítja, hogy azt „Aba király építette” (*Novum Castrum, quod rex Aba construxerat*).⁵ Ez utóbbi forráshellyel kapcsolatban felmerült egy olyan értelmezés, mely szerint a várat valóban Aba építtethette, ám nem uralkodóként, hanem még Szent István idejében.⁶ Más vélemény viszont a krónikahely szó szerinti értelmezésével azt vallja, hogy 1042 és 1044 között épülhetett a vár.⁷ Mármost Újvár megye megszervezésének időpontját illetően az állásfoglalás e kérdésben nem feltétlenül kardinális jelentőségű, amennyiben feltesszük, hogy az Aba által építtetett „új vár” nem az erről elnevezett megye megszervezésével járt együtt, hanem csak egy már addig is létező megye kapott új központot.⁸ Azt azonban, hogy ez a hipotézis helytálló-e, s ha igen, hol volt a korábbi megyeközpont, s mi volt a megye neve eredetileg, nyilván soha nem fogjuk megtudni. Újvár példája arra figyelmeztet, hogy – amiként a régészet sem tudja a maga eszközeivel a kívánatos pontossággal datálni a várakat – az írott forrásokkal dolgozó történettudomány sem képes erre a megyék esetében.

A közelmúltban a korai magyarországi várak egy jól körülírható csoportjának, a kazettás szerkezetű sáncokkal övezett váraknak a datálására történt kísérlet. Az írott forrásokra alapozott érveléssel operáló hipotézis lényege, ha nem tévedek, abban foglalható össze, hogy a szóban forgó váraknak a nyugati határszélről ismert csoportja (Nyitra, Pozsony, Moson, Darufalva, Sopron és Zalaszentiván) legkorábban 1030 után, de valószínűbben 1042 és 1052 között épülhetett, hiszen korábban a békés magyar–német viszony nem indokolta ennek az országrésznek a megerősítését. A várak egy másik csoportja (Bars, Bény, Hont, Borsod, Szabolcs és Bihar) pedig a 11. századi hercegség fennállása idején, azaz 1048–1074 között épült a *regnum* és a *ducatus* szembenállása jegyében.⁹ Az elképzelés legfőbb erénye, hogy nem egyetlen tényező figyelembevételére törekszik, a legnagyobb fogyatéka viszont az, hogy még így sem számol minden olyan körülménnyel, mely az egyes várak építési idejének meghatározásakor szóba jöhet. Pozsony, Bars, Hont és Bény esetében például joggal merülhetne fel az építés indokául az 1018 előtti magyar–lengyel harcok¹⁰ ösztönző szerepe, s ugyanez a magyarázat megállná a helyét Zemplénnel, Borsoddal, de akár Újvárral kapcsolatosan is. Nem szükséges azon-

4 1108: DHA I. 357.

5 Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum I–II. Edendo operi praefuit EMERICUS SZENTPÉTERY. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette SZOVÁK KORNÉL és VESZPRÉMY LÁSZLÓ. Budapest, 1999.² (a továbbiakban: SRH) I. 337.

6 KRISTÓ GYULA: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988. 400.

7 BUZÁS GERGELY: 11. századi ispáni várainkról. In: „Gondolják, látják az várak nagy voltát ...” Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Szerk. Kovács Gyöngyi, Miklós Zsuzsa. Budapest, 2006. 49.

8 Hasonló központváltást vélek felfedezni Visegrád megye központjának Esztergomba történt áttelepítése esetében, ami szintén a megye nevének megváltozását vont maga után, l. ZSOLDOS ATTILA: Visegrád vármegye és utódai. *Történelmi Szemle*, 40. (1998) 15–17.

9 BUZÁS: 11. századi ispáni várainkról i. m. 43–53.

10 MAKK FERENC: Magyar külpolitika 896–1196. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) Szeged, 1996.² 58–59.

ban a várak építését, még a Kárpát-medence peremterületein sem, kizárólag külpolitikai okokra visszavezetni, mivel a várak építésének elsősorban belső okai voltak, ezek biztosították ugyanis a királyi hatalom számára az ország katonai ellenőrzésének lehetőségét. A dukátus várépítő szerepét az kérdőjelezi meg, hogy a magyar krónikák szerint I. András és Béla herceg már 1048 táján, a dukátus létrehozása idején 2/3-1/3 arányban osztozott az országon,¹¹ s ha az 1074. évi kemeji és mogyoródi csatával kapcsolatosan említett 30, illetve 15 várispánsági csapat¹² valóban ezt az arányt tükrözi, aminek feltételezése eléggé kézenfekvő, akkor szükségképpen arra kéne gondolnunk, hogy a dukátus fennállásának idején a királyságban hajszállra ugyanannyi vár épült, mint a dukátusban, ami elvben persze, nem lehetetlen, feltételezésnek azonban túlságosan merész. Ráadásul, ha van vár, amelynek esetében joggal alkalmazható a „névét első ispánjáról kapta” formula, akkor az a kazettás szerkezetű várak közé tartozó Hont, s ily módon Hont várának építése és megyéjének létrejötte meglehetősen biztonságosan köthető Szent István korához, annak is inkább első feléhez, amelynek kétségtelen történeti szereplője volt a névadó Hont (*Cuntius, Hunt*).¹³ Az – egyébként joggal – ideálisnak gondolt eljárás, tudniillik a régészeti megfigyelések és az írott források tanúságainak együttes vizsgálata sem vezet tehát szükségképpen megnagyító eredményre.

A vár építése és a megye kialakulása ugyanakkor nem feltétlenül kapcsolható össze. Egy, a régészet tudományának szabályai szerint „ispáni vár”-ként leírható erősség léte nem szükségképpen és nem minden esetben vonja maga után azt a következtetést, hogy a vár ispánság vagy megye központja volt, amint az Hunyad¹⁴ esetében nyilvánvaló. A jelenségre a magyarázat már az 1009. évi veszprémi oklevélben ott rejlik, mely említést tesz egy „Füle nevű Úrhida vár kerületében fekvő” faluról (*villam unam Fyley nomine sitam in conpage Hurhyda civitatis*),¹⁵ s mivel mind Füle, mind Úrhida Fejér megyében fekszik,¹⁶ világos, hogy már a legkorábbi időkben számolnunk kell azzal a helyzettel, hogy egy-egy megyében nem csak egy vár, illetve várispánság létezett. Ez a helyzet egyébiránt Nyitra megyét is jellemezte, hiszen az Altaichi évkönyvek szerint III. Henrik német király 1042. évi magyarországi hadjárata során kilenc várat foglalt el a Dunától északra,¹⁷ s ezek egy része bizvást azonosítható a Vág völgyében, s javarészt Nyitra megyében létesült határvárispánságokkal.¹⁸ Az a jelenség, hogy a korai megyék szerkezete nem minden esetben írható le az azonos nevet viselő vár–ispánság–megye hármasságával, a legvilágosabban Sopron esetében figyelhető meg, ahol a megye területén a soproni várispánság mellett ott találjuk még a 12. századtól adatolható locsmáncsi várispánságot,¹⁹ miközben maga a soproni várispánság sem csupán egyetlen várral – tud-

11 SRH I. 345.

12 SRH I. 384. és 389., vö. még PAULER GYULA: Néhány szó hadi viszonyainkról a XI–XII. században. *Hadtörténelmi Közlemények*, I. (1888) 517–518.

13 1001: DHA I. 39.; SRH I. 297., 313.

14 Vö. BÓNA ISTVÁN: Az Árpádok korai várainról. 11–12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen, 1995. 27.

15 1009: DHA I. 52.

16 GYÖRFFY GYÖRGY: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I³–IV. Budapest, 1987–1998. II. 385–386., 412.

17 *Catalogus fontium historiae Hungariae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC I–III*. Collegit ALBINUS FRANCISCUS GOMBOS. Budapestini, 1937–1938. I. 96.

18 GYÖRFFY GYÖRGY: István király és műve. Budapest, 1977. 329.; KRISTÓ: Vármegyék i. m. 352–354. – A határvárispánság fogalmára I. ZSOLDOS ATTILA: Confinium és marchia. (Az Árpád-kori határvédelem néhány intézményéről). *Századok*, 134. (2000) 100.

19 KRISTÓ: Vármegyék i. m. 276–280.

niillik Sopronnal – rendelkezett, hanem a már a 11. században is említett kapuvári és babóti várral is,²⁰ miként a 13. század elején, eredetileg magánbirtokon felépült Kabold, miután királyi kézre került, szintén a soproni ispánság tartozékai közé számított.²¹ Az „ispáni várak”-hoz hasonló jellegzetességei ellenére Hunyad sokkal inkább gondolható az erdélyi Fehér megye várispánsága egyik várának, semmint korai megye központjának, hozzávetőleg olyanformán, ahogy a zólyomi erdőispánság liptói, turóci és árvai részeinek is közismerten megvoltak a maguk várai jóval azelőtt, hogy Liptó, Turóc és Árva megyék önálló megyévé váltak volna.

Az, hogy egy megyében több várispánság működik, illetve az, hogy egy várispánságnak több vára van, minden kétséget kizáróan besorolható a korai megyék jellegzetességei közé, hiszen mind Fejér, mind Nyitra, mind Sopron ezek közé tartozik, s a példák száma még szaporítható is például Vassal, ahol a karakói ispánságot ismerjük még a megye nevét viselő vasin kívül, de feltehető, hogy a korai Csanád, illetve Fehér megyékből utóbb kiszakadó megyék szintén várispánságként keltek életre eredetileg. A megyei háttérrel nem rendelkező várispánságok – de legalábbis egy részük – annál is inkább eredeztethetőek a legkorábbi időkből, mert ezek léte ad értelmezési lehetőséget Szent István törvényeinek egyikéhez, ahhoz tudniillik, amely arról rendelkezik, hogy a vár vagy udvarház élére állított szolga tanúságát az ispánok között kell elfogadni.²²

A korai megyék egy másik sajátosságának az tűnik, hogy területük kifejezetten nagy, mégpedig olyannyira, hogy utóbb több megye vált ki belőlük. Az 1009-ben említett Visegrád és Kolon megyékből – legalábbis az én értelmezésem szerint – utóbb Pest megye, a 13. század végére megyévé alakuló pilisi ispánság, a nagyszigeti ispánság és részben Esztergom megyék jöttek létre, illetve Somogy és Zala megyék, valamint a segesdi ispánság.²³ Somogy és Zala ugyanakkor önálló megyeként is jóval nagyobb volt eredetileg, mint a 13. század második felében, hiszen mindkettő mélyen lenyúlt a Drávántúlra.²⁴ A további példák közül jónéhány közismert – Csanád, Fehér, Újvár, Szolnok, Bihar sorolható ezek közé –, de kétségtelenül ebbe a típusba tartozik az ebből a szempontból ritkábban emlegetett Hont és Bars – mivel a zólyomi erdőség,²⁵ azaz a későbbi Árva, Turóc, Liptó és Zólyom megyék területe nagyobb részt Hont, kisebb részt Bars megyéhez tartozott²⁶ –, valamint Borsova, mely a beregi, ugocsai és máramarosi területeken kívül – újabb elképzelés szerint – a későbbi Szatmár megyét is felölelte.²⁷ A Somogyhoz és Zalához hasonlóan a Dráván túlra is kiterjedő Baranya megyéhez tartozott eredetileg Pozsega,²⁸ de megle-

20 SRH I. 394., vö. még uo. 331.

21 ZSOLDOS ATTILA: A vasi várispánság felbomlása. *Vasi Szemle* 54. (2000) 42–43.

22 Sancti Stephani decretorum liber secundus c. 16.: Si quis servorum curti regali aut civitati preficitur, testimonium eius inter comites recipiatur – ZÁVODSZKY LEVENTE: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Budapest, 1904. 155. A törvényhely korábbi értelmezési kísérleteire I.: JÁNOSI MONIKA: Törvényalkotás a korai Árpád-korban. Szeged, 1996. 73–77.

23 ZSOLDOS ATTILA: Visegrád vármegye i. m. 1–32. és ZSOLDOS ATTILA: Somogy megye kialakulásáról. In: A honfoglaló magyarság állama, kultúrája és az ősi vastermelés. II. konferencia, Somogyfajs, 1998. Szerk. Stampler Imre. Dunaújváros, 1998. 37–50.

24 ZSOLDOS ATTILA: Egész Szlavónia bánja. In: Tanulmányok a középkorról. Szerk. Neumann Tibor. (Analecta Mediaevalia I.) H. n. [Budapest–Piliscsaba] 2001. 275–276.

25 Vö. Anonymus c. 34.: in silvam Zouolon – SRH I. 76.

26 GYÖRFFY: Történeti földrajz i. m. I. 416–418., III. 158., vö. még KRISTÓ: Vármegyék i. m. 375–377.

27 NÉMETH PÉTER: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig. Nyíregyháza, 2008. xxx–xxxI.

28 Györffy Gy.: Történeti földrajz i. m. I. 254.; Kristó Gy.: Vármegyék i. m. 296–298.

het, hogy Valkó nyugati felével szintén ez a helyzet,²⁹ míg a keleti a Szent István-kori *marchia* része lehetett.³⁰ A nagyterületű megyék közül is szembetűnően kiválik az igazán nagy – mondhatni: „óriás” – megyék csoportja. A különbségeket jól szemlélteti három bizonyosan korai megye egybevetése: a története során – legalábbis 1950-ig – nagyobb területi változtatásokat nem mutató Veszprém területe mindössze 4670 km²-re becsülhető, Visegrádé megközelítette a 8500 km²-t, Koloné ellenben 28 700 km²-nél is nagyobb lehetett. Kolon területe, mint látható, nagyságrenddel volt nagyobb, mint a másik két megyéé, s mivel a hozzá hasonló kiterjedésű megyék (Csanád, Fehér, Bihar, Újvár, Baranya) mindegyike esetében ott találjuk a megyeszervezést megelőző időszakban valamely magyar törzsi előkelő vagy csoport uralmi területét, a jelenség több mint figyelemre méltó.³¹

Hont, Bars és Borsova példája ugyanakkor arra figyelmeztet, hogy a megyék határai – az ország belső területein létesülteket leszámítva, persze – már a legkorábbi időkben elérték a modern fogalmaink szerinti országhatárokat, azt a képzeletbeli vonalat tehát, amelynek átlépését, akár kereskedőről, akár ellenséges hadról lett légyen szó, megjelentették a királynak.³² Az ilyen megyék területéhez tartoztak azok a határvidékek (*confinia*), amelyek a 11. század végi törvényekben szerepelnek,³³ s ahol az illető megye várispánságához tartozó határőrök éltek, mint például Szepesben a „gömörörök”,³⁴ akiknek utódait a későbbi évszázadok szepesi tizlándzsásaiban sejtethetjük, s hasonló, a honti, illetve a barsi várispánsághoz tartozó határőrök lehettek a „liptói”, illetve a „turóci jobbágyfiúk”-nak (*filii jobagionum*) nevezett sajátos társadalmi csoportok elődei is. Nem gondolnám tehát, hogy helyes lenne az a vélemény, mely szerint a legkorábbi megyék nem fedték le az ország teljes területét.³⁵

A megyék és az azokkal sajátos szimbiózisban álló várispánságok belső viszonyait illetően különösebb újdonságokról aligha lehet beszámolni: ezekkel a kérdésekkel kapcsolatos nézeteimet korábban már kifejtettem,³⁶ megismétlésükkel nem untatnám sem magamat, sem olvasóimat. Végezetül tehát inkább egyetlen központ, Fehérvár korai történetének két kérdésével foglalkozom, az ispánsági vár, illetve a korai királyi palota ügyében folytatott vizsgálataim eredményeit ismertetve, ami mind előadásom, mind konferenciánk címének megfelel, s ráadásul eleget tesz az újabb történeti kutatásokról való beszámoló ígéretének is.

A középkori Fehérvárt alkotó településhalmaz központi részét, mely némi leegyszerűsítés árán azonosítható a mai Székesfehérvár belvárosával, a késő középkorban egyszerűen csak Várnak (*Castrum*) nevezték. Ez persze, köztudomású, érdemes azonban elidőzni annál a kérdésnél, hogy voltaképpen milyen területre vonatkozott a „Fehér vár” – a 11–12. században: *Alba civitas*, utóbb: *castrum Albense* – fogalma az Árpád-korban.

29 KRISTÓ: Vármegyék i. m. 299.

30 ZSOLDOS: Confinium és marchia i. m. 113–114.

31 Minderre részletesen l. a Veszprémben 2009. szept. 18-án „A megyeszervezés kezdetei Magyarországon. Az »óriás« és az »átlagos« nagyságú megyék kérdése” címen tartott előadásomat, melynek szerkesztett változata a közeljövőben nyomtatásban is megjelenik.

32 Sancti Ladislai regis decretorum liber secundus c. 18. és Colomanni regis decretorum liber primus c. 36. – ZÁVODSZKY: Törvények és zsinati határozatok i. m. 171. és 188.

33 A fogalomra l. ZSOLDOS: Confinium és marchia i. m. 103–112.

34 FEKETE NAGY ANTAL: A Szepesség területi és társadalmi kialakulása. Budapest, 1934. 18., vö. még GYÖRFY: Történeti földrajz i. m. II. 466–467.

35 FONT MÁRTA: A keresztény nagyhatalmak vonzásában. Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században. Budapest, 2005. 183.

36 ZSOLDOS: Szent István vármegyéi i. m. 49–54.

„Fehérvár vára” kezdetben nyilvánvalóan azt az ispánsági várat jelentette, amelyről első ízben Szent István 1009. évi, a veszprémi püspökség egyházmegyéjének területét meghatározó oklevelében olvashatunk. Ennek az erősségnek a nyomait nem sikerült feltárni, valószínűleg azért, mert egy földszáncokkal védett várat keresett a régészeti kutatás. Ha azonban Fehérvár azért kapta nevét, mert fehér (vagy fehérre meszelt) kövekből emelték a várat – ami a leginkább valószínűnek ítéltető feltételezés³⁷ –, már a legkorábbi fehérvári erősség, azaz az ispáni vár is kőből készült, s így az nem lehet más, mint az az objektum, amelynek feltárt maradványait a Fehérvár múltjával foglalkozó kutatás mind- eddig „korai királyi vár”-ként azonosított. Erről a „korai királyi vár”-ról feltételezik, hogy, amikor a tatárjárást követően a fehérvári „olasz” vendégeket betelepítették ide, elbontották, s ekkor alakították ki egyrészt azt az új királyi palotát a városrész északkeleti sarkában, amelyet a korá újkorban fellegvárként emlegettek, másrészt az egész városrészt övező városfalakat.³⁸

A szabálytalan négyszög alakú és szerény méretű, hozzávetőleg másfél hektár területű, „korai királyi vár” azonban semmi esetre sem tekinthető annak a „Fehér vár”-nak, amely azt követően szerepel e néven forrásainkban, hogy Szent István megtette székvárosának. Legendáinak egybehangzó tudósításai szerint ugyanis a király a „Fehér várban” – s nem mellette – alapította meg a Szent Szűz tiszteletére azt az egyházat,³⁹ mely királyságának szakrális központjává fejlődött. Nehéz is elgondolni, hogy a prépostság olyan helyen épülhetett volna fel, ahol kénytelen lett volna nélkülözni a várfalak kínálta biztonságot. Mindaz, ami 1061-ben, az I. Béla király által meghirdetett gyűlésen történt, arra utal, hogy az az falaktól védett *Alba civitas*, ahová a király és püspökei, valamint az uralkodó környezetében tartózkodó előkelők – s nyilván nem csak a maguk személyében, hanem embereikkel együtt – behúzódtak a fenyegetőnek érzett tömeg elől, jóval nagyobb lehetett, mint a „korai királyi vár”, hiszen az említettek felül még viszonylag jelentősebb számú katonaságot is be kellett fogadnia, mely utóbb elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a lázongó tömeget szétszlassza.⁴⁰ Arról sem hallunk az úgynevezett másod- dik pogánylázadás kapcsán, hogy bármiféle kár érte volna a bazilika épületegyüttesét, amiből meglehetősen biztonsággal következtethetünk arra, hogy a prépostság már jóval a 13. század közepét megelőző időkből élvezte *Alba civitas* falainak védelmét. Ugyanez gyanítható a veszprémi püspök várbeli palotájáról is, melyről a 13. század végén úgy tartották, hogy a veszprémi egyház alapításától fogva létezett már,⁴¹ ami nyilván nem feltétlenül vehető szó szerint, de annak feltételezésére mindenképpen feljogosít, hogy a palota nem valamiféle újonnan emelt épület volt, hanem meglehetősen régiségre tekintett vissza az Árpád-kor végén. Annak is maradt nyoma forrásainkban, hogy feltételezhetően

37 A kérdésre újabban I. SINKOVICS BALÁZS: Fehérvár helyneveink. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk. Felföldi Szabolcs, Sinkovics Balázs. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 15.) Budapest, 2001. 130–137.

38 SIKLÓSI GYULA: A székesfehérvári korai és későbbi királyi vár, illetve palota. In: Várak a 13. században. A magyar várépítés fénykora. (Castrum Bene 1989) Szerk. Horváth László. Gyöngyös, 1990. 104–120., SIKLÓSI GYULA: Adattár Székesfehérvár középkori és török kori építészetről. Székesfehérvár, 1990. 8–12., 17–25.

39 SRH II. 385., 396. és 417.

40 SRH I. 359–360.

41 (1299?): palacium episcopatus Wesprimiensis a tempore fundacionis eiusdem ecclesie in castro Albensi habitum et situm – Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI. Stud. et op. GEORGI FEJÉR. Budae, 1829–1844. (a továbbiakban: CD) IX/7. 709–710. (keltére I.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Szerk. Szentpétery Imre–Borsa Iván. Budapest, 1923–1987. [a továbbiakban: RA] 4212. sz.).

már jóval a tatárjárás előtt működött „a fehérvári várban” (*in Albensi castro*)⁴² egy királyi sólerakat.⁴³ Mindezek az intézmények és épületek – hozzájuk sorolva a fehérvári börtönt is,⁴⁴ mely feltehetően szintén a várban volt – aligha férhettek el azon a kicsiny területen, amelyen a „korai királyi vár” feküdt. Mindezek alapján szerfelett valószínűnek tűnik, hogy azt a szárazulatot, melynek középpontjában a fehérvári ispánsági vár – a „korai királyi vár” – és a bazilika épületegyüttese állott, igen korán, legkésőbb a 11. század közepén már falak vették körül, így tehát a korai forrásainkban emlegetett *Alba civitas* területét tekintve lényegében azonos volt a késő középkori Fehérvár központi városrészeivel, a Várral. A korai időkben a fallal övezett területen belül nyilván jelentős szabad területek álltak rendelkezésre, így jöhettek létre az itt feltárt temetők,⁴⁵ amit az magyaráz, hogy katonai szempontok egyértelműen a falaknak a szárazulat határain való emelése mellett szóltak. Egy további érv szintén megerősíteni látszik ezt az elképzelést: a tatárjárás előtti „Fehér vár”-nak elég nagy területűnek kellett ahhoz lennie, hogy a később budai külvárosként ismert váralji településen élő „olasz” vendégek várba történő feltelepítésének a gondolata egyáltalán felmerülhessen.⁴⁶ Ellenkező esetben ugyanis, pusztán a *hospes*közösség védelmét szem előtt tartva, más megoldásokat is választhatott volna IV. Béla, melyek közül a leginkább kézenfekvőnek a váralja falakkal való körbevétele tűnik. Magam teljes mértékben osztom tehát Bóna István azon véleményét, mely szerint Fehérvárott nem bizonyítható az ispánság földvárának léte,⁴⁷ amihez kiegészítésképpen annyi hozzáfűznivalóm van, hogy azért, mert ilyen nem is volt, s valójában a korábbiakban „korai királyi vár”-ként azonosított erősség volt az 1009. évi veszprémi oklevélben említett ispáni vár.

Annak ismeretében, hogy Szent István 1018 táján Fehérvárt tette meg királyi székvárosának,⁴⁸ magától értetődőnek tűnhet, hogy e döntés maga után vont a királynak és kíséretének méltó szálláshelyet biztosító, s uralkodói reprezentációra is alkalmas királyi palota felépítését. A kutatás ráadásul nem is egy palota létevel számol, hanem kettőével: eggyel a „korai királyi vár” területén belül, melynek 10. századi előzményeket is tulajdonít, s egy későbbivel, melynek kialakítására a Vár északkeleti sarkában azt követően került sor, hogy a váralján élő „olasz” vendégtelpeket beköltöztették a Várba. Önmagában az, hogy ezen feltételezett paloták egyértelmű régészeti nyomait nem sikerült fellelni, nem sokat jelent, hiszen a középkori Fehérvár építészeti hagyatékának pusztulása rendkívüli mértékűnek tekinthető. Az már inkább elgondolkodtató, hogy írott forrásainkban sem találjuk a palota vagy paloták nyomát. Mindazon említések, amelyeket a kutatás a fehérvári királyi palota egykori létének bizonyítékaiként számba vett,⁴⁹ a

42 1233: A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ–SÖRÖS PONGRÁC. Budapest, 1902–1916. (a továbbiakban: PRT) X. 519.

43 1233: PRT X. 519–520., és 1267: PRT X. 525–528., vö. még KUMOROVITZ L. BERNÁT: Buda (és Pest) „fővárossá” alakulásának kezdetei. Tanulmányok Budapest Múltjából, XVIII. Szerk. Tarjánai Sándor. (Budapest Várostarténeti Monográfiái, XXVII.) Budapest, 1971. 45–48. és FÜGEDI ÉRIK: Székesfehérvár középkori alaprajza és a polgárság kezdetei Magyarországon. *Településtudományi Közlemények*, 20. (1967) 38.

44 1234: a pannonhalmi apátság lázongó népeit világi büntetésképpen egy havi börtönre ítélték, amelyet „in carcere Albensi” kellett letölteniük – PRT I. 727.

45 A Vár területén volt középkori temetőkre I. SIKLÓSI: Adattár i. m. 14–15., 64., 65.

46 A vendégtelpesek várba telepítésére l. 1250: A veszprémi püspökség római oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis I–IV. Ed. a collegio historicorum Hungarorum Romano. Budapest, 1896–1907. I. 128., vö. még 1249: RA I/2. 275. és CD VII/5. 280.

47 BÓNA: Várak i. m. 40.

48 GYÖRFFY: István király i. m. 316–321.

49 SIKLÓSI: Adattár i. m. 12. és 24–25.

legkevésbé sem alkalmasak arra, hogy megfeleljenek ezen elvárásnak, mert rendre csupán általánosságban vonatkoznak a királyi udvarra, anélkül azonban, hogy valamiféle konkrét fehérvári épülettel kapcsolatba hozhatók lennének. Nem kevésbé feltűnő, hogy a királyi palotát mint viszonyítási pontot egyetlen alkalommal sem alkalmazzák azok az oklevelek, amelyek valamely Várbeli ház pontosabb fekvését írják le, jóllehet más épületek – például templomok – esetében ez meglehetősen szokványos.⁵⁰ Másfelől ugyanakkor a késő középkorból és a kora újorkból több olyan adat is a rendelkezésünkre áll, amelyek arról tanúskodnak, hogy a király, ha Fehérvárott időzött, a prépostság épületében szállt meg. Mindezen megfontolások alapján merült fel az a gondolat, mely szerint Fehérvárott valójában nem is létezett önálló királyi palota, hanem a prépostság épületét használták e célra az uralkodók, amelynek templomát, a bazilikát – amint az köztudomású – amúgy is magánkápolnájuknak tekintették.⁵¹

A királyi palotát és a prépostságot azonos épületegyüttesként felfogó elképzelés nem vert gyökeret a történeti irodalomban, jóllehet további adatok és érvek hozhatók fel mellette. Az előbbiek közé tartozik Tubero leírása Mátyás király temetési menetéről, mely a préposti palotából indult a bazilikába,⁵² és Bonfini tudósítása II. Ulászló koronázásáról, aholis azt olvashatjuk, hogy Ulászló „Domonkos főpap közeli házából, ahol megszállt”, indult a szertartásra,⁵³ s nem a királyi palotából, amint azt pedig joggal várhatnánk. Az újabb érvek között említhető például, hogy annak az *Alba curia* néven emlegetett helynek, ahol IV. Béla 1256 tavaszán két oklevelét is keltezi,⁵⁴ egyszerűen semmi köze Fehérvárhoz, így a feltételezett fehérvári királyi palota írásos emléke sem látható benne. Az *Alba curia* helynév ugyanis nem egy – ’palota’-ként is értelmezhető – fehérvári királyi udvarházat jelölt, hanem a középkori Zala és Somogy megyék határán fekvő mai Zalakomárt, ahol IV. Béla valóban udvarházat építtetett⁵⁵ – ezt nevezhették *Alba curianak* –, majd vendégtelepeseket gyűjtött össze.⁵⁶ Nem támogatja a fehérvári királyi palota egykori létének feltételezését az a régóta ismert, de ebből a szempontból számításba nem vett adat sem, mely szerint a királynénak udvarháza (*domus*) volt Fehérvár mellett (*apud Albam*),⁵⁷ melyben V. István király özvegye, Erzsébet anyakirályné nem kisebb jelentőségű esemény előtt tartózkodott, mint fia, IV. László koronázása. Ez az épület nyilvánvalóan 1272 előtt is megvolt már, s nehezen magyarázható meg, hogy mi szükség lehetett a királynénak egy Fehérvár közelében lévő udvarházra, ha a fehérvári királyi

50 L. pl. 1341: Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár (a továbbiakban: DL) 102946.; 1471: DL 17267.

51 A királyi palota és a prépostság kapcsolatára l.: KOVÁCS PÉTER: Megjegyzések Székesfehérvár középkori topográfiájának kutatásához. In: *Alba Regia*, 12. (1971) Székesfehérvár, 1972. 266. és uő: Székesfehérvár középkori topográfiájának néhány kérdése a XVI–XVII. századi metszetek tükrében. In: Székesfehérvár évszázadai. III. Török kor. Szerk. Kralovánszky Alán. Székesfehérvár 1977. 101.

52 LUDOVICI TUBERONIS Dalmatae abbatis Commentarii de temporibus suis. Praefationem conscripsit, textum Latinum digessit et apparatus critico notisque instruxit Vlado Rezar. (Bibliotheca Historiographia Croatica – Editiones Extraordinariae) Zagreb, 2001. 8., magyarul l.: LUDOVICUS TUBERO: Kortörténeti feljegyzések (Magyarország). Közreadja Blazovich László–Sz. Galántai Erzsébet. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 4.) Szeged 1994. 63.

53 ANTONIO BONFINI: A magyar történelem tizedei. Fordította Kulcsár Péter. Budapest, 1995. 928.

54 1256: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae II–XV. Collegit et digessit TADE SMICĀKLAS. Zagrabiae, 1904–1934. (a továbbiakban: CDCr) V. 5. és Hazai okmánytár. I–VIII. Kiadják NAGY IMRE–PAUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Budapest, 1865–1891. VII. 43. (utóbbi keltére l. RA 1080. sz.).

55 1263: CD VII/1. 322.

56 SZENTPÉTERY IMRE: *Alba curia. Magyar Nyelv*, 23. (1927) 513–514.

57 1273: CDCr V. 51.

palota is a rendelkezésére állhatott volna, akár férjével együtt érkezik a városba, akár egyedül. Ha viszont a királyok valóban a prépostságban szoktak volt megszállni, nagyon is érthetővé válik, hogy a királyné és az udvartartásához tartozó nagyszámú nő számára alkalmasabb szálláshelynek tartották az említett udvarházat, mint a prépostságot. Egy állandó használatban lévő – következésképp jól felszerelt és megfelelő személyezettel bíró – királyi palota minden bizonnyal szükségtelenné tette volna, hogy a Horvátországba tartó I. Károly 1332-ben visszaforduljon Fehérvárról Visegrádra – ahol a vár aljában kétségtelenül volt palotaként használt háza⁵⁸ –, amikor köszvénye elővette.⁵⁹ Az a körülmény továbbá, hogy 1485-ben említik „Lajos király hajdani házá”-t,⁶⁰ sokkal inkább arra látszik utalni, hogy I. Lajos valamikor egy házat építtetett (vagy akár vett) Fehérvárott, semmint egy régtől fogva meglévő királyi palotára, hiszen nehéz lenne megmagyarázni, egyfelől azt, hogy miért éppen az ő nevére emlékeztek jó egy évszázad múltán az akkor „ház”-ként említett palotával kapcsolatosan, másfelől pedig azt, hogy – abban az esetben, ha az 1485. évi adatban említett „ház” mégsem a palotával lenne azonos – a palota mellett mi szüksége lehetett Lajosnak még egy házra is abban a városban, ahol csak elvéve fordult meg.⁶¹ Említést érdemel végezetül, hogy Esztergomban – amelynek története köztudomásúlag számos vonatkozásban joggal rokonítható Fehérvárhoz – a korai királyi (fejedelmi) palota és a Szent István protomártír templom egyetlen épületegyüttest alkotott.⁶² Mindezen megfontolások meglehetősen határozottsággal mutatnak abba az irányba, hogy – mindaddig, amíg valamely új régészeti vagy írott forrás nem helyezi alapvetően más megvilágításba a fehérvári királyi palota kérdését – indokoltabb arra gondolni: a magyar uralkodók, vélhetően kezdettől fogva, a prépostság épületét használták szálláshelyként fehérvári tartózkodásaik alkalmával, s önálló épületként létező királyi palota nem állt a városban.

58 SRH I. 493–494., vö. még GYÖRFFY: Történeti földrajz i. m. IV. 710–712. és BUZÁS GERGELY: Visegrád. In: *Medium Regni. Középkori magyar királyi székhelyek.* Budapest, 1996. 119–120.

59 HORVÁTH MIHÁLY: Magyar regesták a bécsi cs. levéltárból 1118–1605. *Magyar Történelmi Társ.* 9. (1861) 17.

60 KÁROLY JÁNOS: Fejér vármegye története. I–V. Székesfehérvár, 1896–1904. II. 621–622.

61 Negyven évnnyi uralkodása alatt – nem számítva természetesen 1342. júl. 21-i koronázását (SRH I. 503.) – mindössze ötször fordult meg (1361-ben, 1364-ben, 1365-ben és 1367-ben két alkalommal), de hosszabb időt, amennyire ez a rendelkezésünkre álló adatokból megítélhető, akkor sem töltött a városban, l. ENGEL PÁL: *Királyitineráriumok (1324–82, 1387–1437).* Függlék: Mutató az uralkodói itineráriumokhoz (1310–1457). Kézirat, Budapest, 1995.

62 LÉPOLD ANTAL: Szent István születéshelye. In: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján.* I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Budapest, 1938. II. 487–524., vö. még: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Írta HORVÁTH ISTVÁN–H. KELEMEN MÁRTA–TORMA ISTVÁN. Szerk. Torma István. (Magyarország Régészeti Topográfiája 5.) Budapest, 1979. 91.

